

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ 1945 - 1953 ΩΣ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αναπλ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Χωρίς να θέλω να προκαταλάβω το περιεχόμενο των κειμένων που ακολουθούν, κρίνοντας μόνο από τους τίτλους, διαπιστώνω ότι η περίοδος 1945-1953, που αντιμετωπιζόταν άλλοτε σαν μία σκοτεινή φάση στη διάρκεια της οποίας είχαν ανασταλεί όλες οι άλλες κοινωνικές διαδικασίες, εκτός από τον εμφύλιο πόλεμο και από μια άνευ αρχών σύγκρουση όλων εναντίον όλων για τη διανομή ενός ισχνού εγχώριου προϊόντος, όχι μόνο φαίνεται να εντάχθηκε στην αλληλουχία της νεοελληνικής ιστορίας, αλλά αναδεικνύεται σε μια πρωταρχική στιγμή, σε μια περίοδο κοσμογονίας θεσμών και καταστάσεων.

Πρόθεσή μου δεν είναι να σχετικοποιήσω τη σημασία της τομής ανατρέχοντας στο παρελθόν επικαλούμενος τη λογική μιας μακράς διάρκειας, που από την εποχή του Alexis de Tocqueville χρησιμεύει στην άρνηση της σημασίας των ανθρώπινων βιωμάτων και υπαγορεύει την παραίτηση από κάθε συνειδητή προσπάθεια για την επίτευξη κοινωνικής μεταβολής. Αντίθετα, αν προτείνω να ξαναδούμε την περίοδο που προηγήθηκε της φάσης της Ανασυγκρότησης, αλλά και να υψώσουμε το βλέμμα μας πέρα από το όριο της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου που εξετάσαμε σε αυτό το συνέδριο, το κάνω για να εντοπίσουμε καλύτερα αυτό που πραγματικά ξεχωρίζει αυτή την περίοδο από,τι προηγήθηκε και ό,τι ακολούθησε.

Αν μείνουμε στο σκληρό πυρήνα του κοινωνικού γίγνεσθαι, στη σφαίρα των οικονομικών φαινομένων, θα υποδεικνύαμε ως στοιχεία που διαφοροποιούν την περίοδο της Ανασυγκρότησης την εγκαθίδρυση νέων θεσμών κρατικού ελέγχου της οικονομικής δραστηριότητας και τη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων για τον τρόπο λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας. Τις αντιλήψεις αυτές τις μοιράζονταν, αν και με διαφορετικό βαθμό προσχώρησης, αυξανόμενος αριθμός μελών και ομάδων της ελληνικής κοινωνίας με διαφορετικές κατά τα άλλα θέσεις και επιδιώξεις. Οι αντιλήψεις αυτές θα επιβιώσουν και μετά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, με φθίνουσα όμως αποδοχή και ισχύ μετά το γύρισμα της δεκαετίας του 1970. Στην υποχώρησή τους παρασέρνουν και τους θεσμούς, που, εν μέρει, απέρρευσαν μεταπολεμικά από τη νέα τότε πρόσληψη της οικονομικής πραγματικότητας.

Θα υπάρξει νομίζω ομοφωνία ότι κεντρικό στοιχείο των νέων αντιλήψεων ήταν η αναβάθμιση της σημασίας που αποδιδόταν στη βιομηχανία στα πλαίσια της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος. Η συζήτηση για την ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο 1945-1953, υπήρξε κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, συζήτηση για τις δυνατότητες και τον τρόπο ανάπτυξης της βιομηχανίας. Κύριο στόχο των διαδοχικών προγραμμάτων ανασυγκρότησης αποτελούσε η δημιουργία μιας βιομηχανικής και, πρώτα απ'όλα, ενεργειακής υποδομής.

Η περίοδος της Ανασυγκρότησης δεν αποτελεί, όμως, την πρώτη φορά κατά την οποία συζητήθηκε στην Ελλάδα το θέμα της βιομηχανικής ανάπτυξης ούτε ήταν επίσης η πρώτη φορά που η βιομηχανία ήρθε στο επίκεντρο της κρατικής οικονομικής πολιτικής. Ο ίδιος ο όρος Ανασυγκρότηση, με την έννοια της αποκατάστασης της χώρας σε ένα νέο επίπεδο με σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές σε σχέση με την προπολεμική κατάσταση, που τόσο καλά χαρακτήριζε τους στόχους και τις προσπάθειες των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων και γι' αυτό το λόγο επικράτησε αντί του λιγότερο φιλόδοξου όρου της Ανοικοδόμησης, είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά το 1938.

Δεν υπαινίσσομαι εδώ μια απλή φιλολογική σύμπτωση. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε και τότε με την έννοια της ανάπτυξης που συνοδεύεται από διαρθρωτικές αλλαγές, που επιδιώκεται με ένα πνεύμα βολонταριστικό σε αντίθεση με τις "μαλθουσιανές αντιλήψεις" περί της μη βιωσιμότητας της Ελλάδας¹. Ο Ανάργυρος Δημητρακόπουλος που εισήγαγε τον όρο Ανασυγκρότηση το 1938 ήταν τότε Πρόεδρος του ΤΕΕ. Το 1947 είναι πρόεδρος του Οργανισμού της Ανασυγκροτήσεως, που κατάρτισε το πρώτο πρόγραμμα ανασυγκροτήσεως της χώρας². Πέρα όμως από την ταυτότητα του όρου και του προσώπου που τον χρησιμοποιεί υφίσταται μια γενικότερη αντιστοιχία στο ζήτημα της βιομηχανικής ανάπτυξης ανάμεσα στις δύο περιόδους, τη δικτατορία του Ι. Μεταξά και την Ανασυγκρότηση. Το καθεστώς Μεταξά δεν επεξεργάστηκε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα για το σύνολο της οικονομίας ούτε και διατύπωσε ένα συνεκτικό σχέδιο βιομηχανικής ανάπτυξης. Ούτε πάλι παρουσιάσθηκε από κάποιον μη κρατικό φορέα μια πρόταση βιομηχανικής ανάπτυξης της πληρότητας του μεταπολεμικού προγράμματος της βαριάς βιομηχανίας ανάλογο με αυτό του Δημήτρη Μπάτση και του ΚΚΕ³. Εντούτοις, έγιναν τόσα πολλά θήματα προς αυτή την κατεύθυνση, από διαφορετικό, είναι η αλήθεια, κάθε φορά σημείο εκκίνησης, που, αν τα κοιτάξουμε όλα μαζί, τότε είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε τυχαίες και συγκυριακές κινήσεις. Επιτρέψτε μου να σας υπενθυμίσω τα κυριότερα. Τον Αύγουστο του 1936 τροποποιήθηκε το νομικό πλαίσιο για την ανάθεση υδροηλεκτρικών μελετών και λίγο αργότερα η αμερικανική εταιρία Cooper ανέλαβε τη μελέτη της εκμετάλλευσης του Αχελώου για να συνάψει το Φεβρουάριο του 1940 σύμβαση σχετικά με την κατασκευή και εκμετάλλευση υδροηλεκτρικών σταθμών και την προνομιακή λειτουργία μιας σειράς από ενεργοβόρες χημικές και μεταλλουργικές βιομηχανίες. Παράλληλα, διενεργούνταν προκαταρκτικές επαφές με γερμανική εταιρία για ανάλογη εκμετάλλευση της υδροηλεκτρικής ενέργειας του Αλιάκμονα. Το 1937 ανατέθηκε στον καθηγητή του Φράϊμπεργκ της Σαξωνίας Κ. Kegel η μελέτη των λιγνιτικών κοιτασμάτων της χώρας, η οποία παραδόθηκε ένα χρόνο αργότερα. Με βάση αυτή τη μελέτη παραχωρήθηκε η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων της Πτολεμαΐδας σε Ελληνοαμερικανό επιχειρηματία και, όταν αυτός περιήλθε σε αδυναμία να εκπληρώσει τις συμβατικές του υποχρεώσεις, ιδρύθηκε το κρατικό Γραφείο Λιγνιτικών Εργων στις παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μεταξύ του 1936 και 1939 μπήκαν σε λειτουργία τρεις μονάδες με

1. *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 1-15 Ιανουαρίου 1938.

2. Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, *Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως της Χώρας*, Αθήνα 1947.

3. Δ. Μπάτσης, *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1947 Ν. Ζαχαριάδης, "Η σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα και τα προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας", Εισήγηση στο 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ, Αθήνα 1945, σ. 32-51.

ηλεκτρικές καμίνους που παρήγαγαν το πρώτο βιομηχανικό σίδερο και χάλυβα στην Ελλάδα, που τα επεξεργάζονταν στα ελασματοουργεία τους σε μπετόν, λάμες, γωνίες, μαύρη και γαλβανοσιμενή λαμαρίνα. Το 1937 το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού αποφάσισε την ίδρυση σύγχρονων ναυπηγείων στο Σκαραμαγκά, στις εγκαταστάσεις των οποίων τοποθετήθηκε στις παραμονές του πολέμου η τρόπιδα δύο αντιτορπιλικών⁴.

Δύο προτάσεις εκείνης της εποχής μας βοηθούν να αποκαταστήσουμε μια συνοχή πίσω από αυτές τις, από πρώτη άποψη, ασύνδετες κινήσεις. Τον Ιανουάριο του 1936 με άρθρο του στο περιοδικό Βιομηχανική Επιθεώρησης, ο ναύαρχος Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος πρότεινε την ίδρυση σιδηρουργίας και την κάθετη αξιοποίηση των προϊόντων της σε μια σειρά από πολεμικές βιομηχανίες που θα κατασκεύαζαν από πολεμικά πλοία και φορητά αυτοκίνητα, ως πυρομαχικά και φορητό οπλισμό. Με το άρθρο του ο Χατζηκυριάκος δημοσιοποίησε προτάσεις που περιείχονταν σε σύγχρονες εμπιστευτικές εκθέσεις των στρατιωτικών επιτελείων προς την κυβέρνηση. Η στρατιωτική προέλευση των προτάσεων μας δείχνει μία από τις κύριες σκοπιές από τις οποίες αντιμετωπίσθηκε τότε το ζήτημα της βιομηχανικής ανάπτυξης και εξηγεί πολλούς από τους περιορισμούς της προσέγγισης. Δεν πρέπει όμως να θεωρηθούν οι προτάσεις αυτές συλλήμεις τεχνοκρατών χωρίς οικονομική λογική. Ας θυμηθούμε ότι ο ναύαρχος Χατζηκυριάκος όχι μόνο ήταν πολιτικό πρόσωπο που συμμετείχε στα περισσότερα στρατιωτικά πραξικοπήματα από το 1909 και μετά, αλλά ήταν ταυτόχρονα αδελφός του Ανδρέα Χατζηκυριάκου, διευθυντή της Ανώνυμης Γενικής Εταιρίας Τσιμέντων ο Ηρακλής και προέδρου, για πολλά χρόνια, του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών. Τέλος, στους χρηματοδότες των πολιτικοστρατιωτικών περιπετειών του ναύαρχου Χατζηκυριάκου συμπεριλαμβανόταν και ο Μποδοσάκης Αθανασιάδης, που υλοποίησε σημαντικά τμήματα του προγράμματος της πολεμικής βιομηχανίας.

Η δεύτερη πρόταση για την ίδρυση σιδηρουργίας διατυπώθηκε με ψευδώνυμο άρθρο, από τις στήλες της φιλικής προς το καθεστώς Μεταξά εφημερίδας *Εστία* στις 20 Ιανουαρίου 1937. Στη διάρκεια των επόμενων μηνών η συζήτηση επεκτάθηκε σε όλο το φάσμα του καθημερινού και περιοδικού τύπου με την παρουσίαση και ανάλυση των πολιτικών και οικονομικών παραμέτρων της λειτουργίας της σιδηρουργίας στην Ελλάδα. Μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι το καθεστώς επέτρεψε τη διεξαγωγή της συζήτησης και είναι πιθανό ότι σε αυτή συμμετέχει με ψευδώνυμο ο Ανδρέας Χατζηκυριάκος, Υπουργός Εθνικής Οικονομίας από την 4η Αυγούστου 1936 ως τον Ιούλιο του 1937⁵.

Δύο ήταν τα τεχνικοοικονομικά δεδομένα που έκαναν τη συζήτηση να μην ηχεί εξωπραγματική, όπως συνέβαινε σε προηγούμενες περιόδους. Το πρώτο ήταν η ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς χάρη στη ζήτηση σιδήρου μπετόν με την οικοδομική κίνηση και τη γενίκευση στις κατασκευές της χρήσης οπλισμένου σκυροδέματος. Το δεύτερο ήταν η άνοδος των διεθνών τιμών εξ αιτίας της έντασης των εξοπλισμών, που προκαλούσε πρόσθετη ζήτηση σιδηρουργικών προϊόντων.

4. Για τις εξελίξεις στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους και στην κρατική βιομηχανική πολιτική ως μου επιτραπεί να παραπέμω στα αντίστοιχα κεφάλαια του βιβλίου μου, *Η γραβά οελήση. Η βιομηχανία στην Ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993.

5. Για τις προτάσεις αυτές βλέπε επίσης Χ. Χατζημοίση, ο.π.

Συνέτρεχαν επίσης, για πρώτη φορά, δύο απαραίτητες πολιτικοκοινωνικές προϋποθέσεις για να επιχειρηθεί η σημαντική μεταφορά πόρων από την ιδιωτική κατανάλωση στις επενδύσεις που προϋπόθετε η οικοδόμηση της σιδηρουργίας. Από τη μια μεριά με τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος, την καθιέρωση των συλλογικών συμβάσεων και την εισαγωγή του θεσμού της υποχρεωτικής διαίτησας η κυβέρνηση καθήλωνε τις εργατικές αμοιβές σε επίπεδα που ευνοούσαν τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Παρέμεινε όμως το πρόβλημα της απασχόλησης σε έναν πληθυσμό που αύξανε με ταχείς σχετικά ρυθμούς και για τον οποίο είχε κλείσει η παραδοσιακή διέξοδος της μετανάστευσης. Η βιομηχανική ανάπτυξη δεν ήταν μόνο πραγματοποιήσιμη, αλλά και κοινωνικά αναγκαία⁶.

Από την άλλη, η κατάργηση του κοινοβουλίου εξουδετέρωνε την άμεση πολιτική έκφραση της διαμαρτυρίας της τάξης των ανεξάρτητων μικρών παραγωγών και των εμπόρων, που μέσα από το φορολογικό και το δασμολογικό σύστημα θα καλούνταν και αυτοί να επωμισθούν μερίδιο του οικονομικού βάρους της ανάπτυξης της βιομηχανίας, η παραγωγή της οποίας θα ανταγωνιζόταν επιπλέον τις δικές τους δραστηριότητες. Η ύπαρξη αυτών των θετικών τεχνικοοικονομικών προϋποθέσεων και η εξουδετέρωση των κοινωνικών αντιδράσεων επέτρεπε στο ελληνικό κεφάλαιο να δοκιμάσει τη στερεότητα των αντιστάσεων των διεθνών καρτέλ της βαριάς βιομηχανίας. Αυτό το νόημα είχε η απόφαση της κυβέρνησης Μεταξά, όταν παρενέβει στη δημόσια συζήτηση γύρω από τη σιδηρουργία τον Απρίλιο του 1937, με την οποία δήλωνε ότι θα στηρίξει την ίδρυση σιδηρουργίας με τον όρο ότι θα θρικόταν ξένος συγχρηματοδότης. Από τον ξένο εταίρο η κυβέρνηση δεν ανέμενε μόνο τα χρηματικά κεφάλαια, αλλά κυρίως να συνηγορήσει προς το Διεθνές Καρτέλ Χάλυβα του Λουξεμβούργου, τον δια μέσου της ΕΚΑΧ πρόγονο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για να επιτρέψει αυτό την αναβάθμιση της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας δίδοντας την άδεια στις εταιρίες που ήταν μέλη του να παράσχουν τον αναγκαίο εξοπλισμό. Η προσπάθεια κατέρρευσε όταν ο επιλεγμένος εταίρος η αγγλική τράπεζα Χάμπρο, ο μόνιμος δανειστής του ελληνικού δημοσίου τον προηγούμενο μισό αιώνα, αρνήθηκε να μεταβάλει την παλιά της άποψη ότι η ελληνική οικονομία έπρεπε να παραμείνει αγροτική, με ελαφρές μόνο βιομηχανίες σαν βοηθητικές του αγροτικού τομέα⁷.

Οι ημιτελείς σιδηρουργίες που στήθηκαν τελικά προμηθεύθηκαν τις εγκαταστάσεις τους είτε με ανορθόδοξο τρόπο είτε από τις ΗΠΑ που δεν ανήκαν στο ευρωπαϊκό καρτέλ. Γενικά μόνο επιχειρήσεις από τις ΗΠΑ που αποκλείονταν από τα κλειστά οικονομικά στρατόπεδα στα οποία είχε μοιραστεί η Ευρώπη ενδιαφέρθηκαν να επενδύσουν στη βιομηχανική ανάπτυξη μίας περιθωριακής ευρωπαϊκής οικονομίας, όπως ήταν η ελληνική.

Τα τεχνικοοικονομικά πορίσματα των ερευνών και των μελετών της προπολεμικής περιόδου αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκαν οι προβλέψεις των μεταπολεμικών προγραμμάτων. Η αξιοποίησή τους όμως έγινε μέσα σε ένα τελείως διαφορετικό

6. Αν. Δηληγιάννης, "Επί της ίδρύσεως μεταλλουργίας σιδήρου στην Ελλάδα", εφημ. Οικ. Ταχυδρόμος 22-11-1937. Τα επιχειρήματα υπέρ της εκβιομηχάνισης διατυπώθηκαν με εντονότερο τρόπο μετά την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, για αυτό βλέπε τα χαρακτηριστικά άρθρα των Χ. Θ. Χρηστίδη και Γ. Π. Δράκου στην εφημ. Οικονομολόγος Αθηνών 14.9 και 19.26.10.1940.

7. Χ. Χατζηκωστήφ, ο.π., σ.254.

κοινωνικό και πολιτικό κλίμα. Για πρώτη φορά όλες οι πολιτικές παρατάξεις της χώρας είχαν αναγράψει στο πρόγραμμά τους την εκβιομηχάνιση ως στόχο πρώτης προτεραιότητας⁸. Η ομοφωνία αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι η κοινωνική αντίθεση στην εκβιομηχάνιση είχε εξουδετερωθεί όχι, όμως, με αστυνομικά μέτρα, όπως συνέβη στη δικτατορία του Μεταξά, αλλά επειδή η Κατοχή κατέβασε τόσο πολύ το βιοτικό επίπεδο και αποδιάρθρωσε σε τέτοιο βαθμό τις προηγούμενες οικονομικές σχέσεις, ώστε μέσα στο γενικό κλίμα αμφισβήτησης της προηγούμενης κατάστασης και αναθεώρησης των αρχών η προοπτική της εκβιομηχάνισης αντιμετωπιζόταν σαν μια ελπίδα βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου, αντί να εκλαμβάνεται ως απειλή για την κοινωνική θέση των οικονομικά ενεργών. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, η Κατοχή και ο Εμφύλιος ήταν η δεύτερη περίοδος κατά την οποία σημαντικές μάζες πληθυσμού αποξενώθηκαν, για εξωοικονομικούς λόγους, από τα μέσα παραγωγής⁹. Η εξέλιξη αυτή έκανε τα άτομα αντικειμενικά διαθέσιμα και υποκειμενικά λιγότερο αντίθετα στην ανάληψη εξαρτημένης εργασίας. Ανοίγε με αυτό τον τρόπο μια περίοδος ευκαιρίας στη βιομηχανία προκειμένου να απορροφήσει το πλεονάζον εργατικό δυναμικό πριν αποκατασταθούν οι παλιοί μηχανισμοί απορρόφησης των πληθυσμιακών πλεονασμάτων στην Ελλάδα (τριτογενής τομέας, μετανάστευση, υπερπόνητα ναυτιλία).

Δεν θα πρέπει επίσης να υποτιμήσουμε την επίδραση του γενικού κλίματος που είχε διαμορφωθεί στην Ευρώπη κάτω από την επήρεια της συμμαχίας των καπιταλιστικών χωρών με τη Σοβιετική Ένωση εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Η έκθεση Beveridge το 1942, η χάρτα του Ατλαντικού που χρησίμευε ως βάση για τη σύσταση των Ηνωμένων Εθνών, ήταν συμπτώματα μια νέας ευαισθησίας από τις ηγεσίες των χωρών αυτών απέναντι στα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Η επίτευξη, όμως, του στόχου της πλήρους απασχόλησης που έθεταν αυτά τα προγραμματικά κείμενα δεν ήταν εφικτή χωρίς διαρθρωτικές αλλαγές και την επέμβαση του κράτους στην οικονομία. Στους διανοούμενους όλων των ευρωπαϊκών κρατών δημιουργήθηκε η εντύπωση της αδυναμίας του φιλελεύθερου καπιταλιστικού καθεστώτος¹⁰. Θεωρώντας δεδομένη αυτή την αδυναμία πολλοί υπήρξαν εκείνοι που ασπασθήκαν σοσιαλιστικά οράματα, πρόσκαιρα κατά κανόνα. Συμπτώματα τέτοιων τάσεων υπήρξαν και στην Ελλάδα, όπως ήταν για παράδειγμα οι συμβολές στη βραχύβια σειρά *σοσιαλιστικών μελετών* που ξεκίνησε ανέλπιστα το 1944 ο καθηγητής Ξ. Ζολώτας και αρκετές άλλες ανεξάρτητες μελέτες περί σοσιαλισμού.

Η κάμψη της κοινωνικής αντίθεσης στην εκβιομηχάνιση δεν σημαίνει όμως ενεργή και ακόμα λιγότερο συνειδητή υποστήριξη της από ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, παρά τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων και τις προτάσεις των ειδικών, οι οποίοι όμως διαφώνουσαν πάνω σε σημαντικά σημεία. Το εύθραυστο της ομοφωνίας αποκαλυπτόταν στο ζήτημα της χρηματοδότησης της εκβιομηχάνισης. Η κατασκευή και ο εξοπλισμός των νέων βιομηχανιών με κινητοποίηση των εσωτερικών πόρων, όπως υποστήριζε το ΚΚΕ,

8. Χ. Χατζημωσήφ, "Απόψεις γύρω από τη βιομηχανία της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας", στο *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβαρόνα*, τόμος 2, Ρέθυμνο 1986, σ.354.

9. Β. Παναγιωτόπουλος "Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης", στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα 1985, τόμος 2, σ. 529 - 30

10. P. - M. de La Gorce, *L' après guerre. Naissance de la France moderne*, Παρίσι 1978, σ. 16

σήμαινε ενεργό παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και αυτός ήταν ο λόγος που έκανε τους βιομηχανικούς και τα αστικά κόμματα να κρίνουν την εκβιομηχάνιση επιθυμητή μεν, αλλά όχι εφικτή. Το σχέδιο του ΚΚΕ και του Μπάτση αντιμετώπιζε τη χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης σαν ζήτημα διχοτέυσης των κερδών των μεγάλων επιχειρήσεων στις επενδύσεις και δεν αναφερόταν καθόλου στη μεταφορά πόρων από την κατανάλωση των μισθωτών και των μικρών παραγωγών ούτε στη γενικότερη ανακατανομή του εισοδήματος που θα προέκυπτε από την εκβιομηχάνιση και τις επιπτώσεις της στην ταξική κατάσταση των ατόμων. Η σωπή τους στα κρίσιμα αυτά θέματα υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μου, ότι θεωρούσαν το βιοτικό επίπεδο της πλειονότητας του πληθυσμού τόσο χαμηλό και την ταξική υποβάθμιση των μικροϊδιοκτητών τόσο προχωρημένη, ώστε η θετική εντύπωση από την απόλυτη άνοδο των οικογενειακών εισοδημάτων χάρη στην εκβιομηχάνιση θα απέκρυβε την ανισοκατανομή του ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, ακόμα και αν η Ελλάδα δεν μεταβαλόταν σε μια λαϊκή δημοκρατία με συλλογική ιδιοκτησία των τραπεζών και των μεγάλων βιομηχανιών.

Η αμερικανική βοήθεια φάνηκε προς στιγμή ότι θα έλυσε το δίλημμα της αστικής παράταξης. Η εκβιομηχάνιση και η αναβάθμιση της Ελλάδας στην ιεραρχία του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας εμφανίστηκε να είναι πλέον συμβατή με τη διατήρηση των εσωτερικών κοινωνικών ισορροπιών χάρη στην εισροή των εξωτερικών πόρων της βοήθειας, του "από μηχανής Θεού",¹¹ όπως χαρακτηρίστηκε. Το τελικό αποτέλεσμα υπήρξε λιγότερο λαμπρό. Από πρόγραμμα σε πρόγραμμα και από τη μια αναθεώρηση του τελικού προγράμματος στην άλλη, οι φιλοδοξίες περιορίστηκαν δραστικά. Αλλά και η επίτευξη των τελικών υποβαθμισμένων στόχων έμεινε ελλιπής, καθώς τα διαδοχικά σταθεροποιητικά προγράμματα της οικονομίας περιόριζαν τα διαθέσιμα του κρατικού προϋπολογισμού για επενδύσεις.

Το γεγονός ότι οι βουλαί του από μηχανής θεού αποδείχθηκαν λιγότερο ευνοϊκές για την ανασυγκρότηση της ελληνικής βιομηχανίας απ'ότι ανέμεναν οι Έλληνες πιστοί του, δεν οφείλεται σε μια δυσμενή διακριτική μεταχείριση της Ελλάδας από την πλευρά των ΗΠΑ, αλλά στους καταναγκασμούς που προέκυπταν για την ηγέτιδα δύναμη του καπιταλιστικού κόσμου και από το ρόλο της ως συντονίστριας της ανασυγκρότησης του συνόλου των χωρών της Ευρώπης που δεν είχαν περιέλθει στη σοβιετική σφαίρα επιρροής. Ακόμα και αν δεχθούμε ότι η εξαγγελία του λεγόμενου δόγματος Τρούμαν το Μάρτιο του 1947 δημιούργησε σε κάποιους ελληνικούς κύκλους την πρόσκαιρη ψευδαίσθηση για μια προνομιακή διπολική σχέση Ελλάδας - ΗΠΑ, η πρωτοβουλία του στρατηγού Μάρσαλ λίγους μήνες αργότερα, τον Ιούνιο του 1947, θα έπρεπε οπωσδήποτε να είχε συνεφέρει και τους πιο αφελείς. Το σχέδιο Μάρσαλ είχε ως στόχο την αποκατάσταση της λειτουργίας των ευρωπαϊκών οικονομικών και όχι τη διαμόρφωση μιας νέας ιεραρχίας στον ενδοευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας, γιατί κάτι τέτοιο θα δυσχέραινε ακόμα περισσότερο την επίτευξη του κύριου στόχου. Δεν υπάρχει τίποτα πιο χαρακτηριστικό για τις προθέσεις των ΗΠΑ σε σχέση με τις ενδοευρωπαϊκές ισορροπίες από τη στάση τους απέναντι στις ζώνες κατοχής της Γερμανίας που έλεγχαν οι δυτικοί Σύμμαχοι. Ήδη από

11. Ξ. Ζολώτας, *Ανασυγκρότηση και Βιομηχανία, Αθήνα 1948*, σ. 10

τον Απρίλιο του 1947 ο στρατηγός Μάρσαλ με την ιδιότητα του υπουργού των Εξωτερικών δήλωνε σε ραδιοφωνικό του λόγο ότι η αποκατάσταση της γερμανικής και της αυστριακής οικονομίας ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική ανασυγκρότηση της Ευρώπης¹². Με τη συμμετοχή της Δ. Γερμανίας στο σχέδιο Μάρσαλ, αναγνωριζόταν ο ρόλος της ως οικονομικού κινητήρα της ηπειρωτικής Ευρώπης. Η απροθυμία των ΗΠΑ να χρηματοδοτήσουν τα ελληνικά προγράμματα ανασυγκρότησης στο βαθμό που επιθυμούσαν οι Έλληνες αρμόδιοι ήταν με άλλα λόγια το φυσιολογικό αποτέλεσμα του ίδιου του σχεδίου Μάρσαλ και της λογικής της αμερικανικής βοήθειας προς τη Δυτική Ευρώπη.

Χώρες που παρ'όλα αυτά επέτυχαν να αναβαθμίσουν τη θέση τους στον ευρωπαϊκό καταμερισμό της εργασίας, είτε απέσπασαν την αμερικανική συγκατάθεση ως αντάλλαγμα για την υποχώρησή τους στο γερμανικό ζήτημα, όπως έγινε με τη Γαλλία και το σχέδιο Μονέ¹³, είτε εξασφάλισαν τη συνδρομή διάφορων λόμπυ για την υλοποίηση μερικότερων στόχων, όπως ήταν το σχέδιο Σινιγκάλια για την ιταλική σιδηρουργία¹⁴. Η κατάσταση περιπλεκόταν περισσότερο με τη συμμετοχή στις αποφάσεις για τη διανομή της βοήθειας και των άλλων ευρωπαϊκών κρατών, που το καθένα τους είχε την τάση να προσπαθεί να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οφέλη για τη δική του εθνική οικονομία¹⁵. Οι ελληνικές κυβερνήσεις της εποχής έμοιαζαν να μην αντιλαμβάνονται την κατάσταση και ζητούσαν από τις παλιές "προστάτιδες" δυνάμεις να συνηγορήσουν υπέρ των ελληνικών προγραμμάτων, παρόλο που η υλοποίησή τους δεν ήταν προς το συμφέρον της εθνικής οικονομίας των χωρών αυτών. Ενώ για παράδειγμα το συμπέρασμα των Αγγλων παρατηρητών ήταν ότι το ελληνικό πρόγραμμα ήταν μεν πραγματοποιησιμο, αλλά ασυμβίβαστο με το ευρωπαϊκό πρόγραμμα, η ελληνική κυβέρνηση προσέβλεπε στην υποστήριξη της Μ. Βρετανίας στο πλαίσιο του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (Ο.Ε.Ο.Σ)¹⁶. Με άλλα λόγια ότι εμφανιζόταν σαν τυπική αναβάθμιση της Ελλάδας με την ισότιμη διαδικαστικά συμμετοχή της στον Ο.Ε.Ο.Σ, στην πραγματικότητα επισφράγιζε την παραμονή της ελληνικής οικονομίας στη δεύτερη ευρωπαϊκή κατηγορία. Μια πρόχειρη επισκόπηση της κατανομής της αμερικανικής βοήθειας προς την Τουρκία, μας πείθει για το ρόλο που επικυλασσόταν στις οικονομίες της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Οι παραγωγικές επενδύσεις στη γειτονική μας χώρα κατευθύνθηκαν στη γεωργία, τα ορυχεία, την τοιμεντοβιομηχανία, τα βιομηχανικά ψυγεία, την κλωστούφαντουργία, τη σιδηρουργία¹⁷. Θαρρεί κανένας ότι διαβάζει την εφαρμογή της έκθεσης Βαρβαρέσου του 1952.

12. G. Hardach, "Le plan Marshall et l'integration internationale de l'economie allemande", στο Comité pour l'Histoire économique et financière de la France, *Le Plan Marshall et le relèvement économique de l'Europe*, Colloque tenu a Bercy les 21, 22, 23 mars 1991, Πρίσι 1993, σ. 463.

13. A. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945 - 51*, λονδίνο 1984, σ. 138-9, 165 - 6, 395 κ.ε.

14. R. Rainieri, "The Marshall Plan and the Reconstruction of the Italian Steel Industry (1947-1954)", στο *Le Plan Marshall et le relèvement économique de l'Europe*, ο.π. σ.367 - 383.

15. G. Bossaust, *L'Europe occidentale a l'Heure americaine, 1945-1952*, Βρυξέλλες 1992, σ. 133-4.

16. FO 371-/87726, R G 1102/15 Αθήνα 4.8.1950 και FO 371/78461 R8032 Αθήνα 17.8.1949.

17. J. Thobie, "La Turquie et le plan Marshall", στο *Le Plan Marshall et le relèvement économique de l'Europe*, ο.π. σ. 566.

Οι εγγενείς τάσεις της αμερικανικής πολιτικής για τη διατήρηση του status quo στην οικονομική ιεραρχία της Ευρώπης ενισχύθηκαν φυσικά, όταν από το 1949 η έμφαση δόθηκε στην "ολοκλήρωση" των ευρωπαϊκών οικονομιών. Υπέρ της παγίωσης των ιεραρχιών στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας λειτούργησαν και τα σταθεροποιητικά προγράμματα που επιβλήθηκαν στις ευρωπαϊκές οικονομίες. Αλλά ούτε εδώ υπήρχε, σύμφωνα με τη λογική των Αμερικανών ιθυνόντων, αντίφαση με την προσπάθεια για οικονομική ανάπτυξη, γιατί στόχος τους δεν ήταν απλώς η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας γενικά, αλλά η ανάπτυξη μέσω της αποκατάστασης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενεργοποιώντας "τις ζωντανές παραγωγικές δυνάμεις" του οικονομικού συστήματος, όπως το έθεσε παραστατικά το 1948 ένας αξιωματούχος της Economic Co-operation Administration αναφερόμενος στη γαλλική οικονομία¹⁸. Αυτός ήταν ο στόχος όλων των προγραμμάτων σταθεροποίησης που εκπονήθηκαν και εφαρμόστηκαν στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο. Με τη σειρά: σχέδιο Einaudi στην Ιταλία το 1947, σχέδιο Mayer στη Γαλλία στις αρχές του 1948, νομισματική μεταρρύθμιση στη Δ. Γερμανία τον Ιούνιο του ίδιου έτους κ.ά. χωρίς να ξεχνάμε τα ελληνικά σχέδια των αρχών της δεκαετίας του 1950.

Κοινό στοιχείο όλων αυτών των προγραμμάτων σταθεροποίησης ήταν η συγκράτηση των πραγματικών αμοιβών, η εντατικοποίηση της εργασίας με την παροχή κινήτρων για την εισαγωγή του συστήματος αμοιβών με το κομμάτι, η μεταφορά πόρων από τους εισοδηματίες και τους μισθωτούς προς τους κατόχους πραγματικών αξιών με την υποτίμηση των εθνικών νομισμάτων, η ένταση της έμμεσης φορολογίας και η σχετική ελάφρυνση της άμεσης φορολογίας, με το σκεπτικό ότι αποκαθιστόταν η ικανότητα αποταμίευσης αυτών που θεωρούνταν ότι πράγματι μπορούσαν να επενδύσουν παραγωγικά, δηλαδή των κεφαλαιούχων. Με αυτή τη λογική πειθαναγκάστηκαν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να συνεισφέρουν τα counterpart funds, δηλαδή τις εισπράξεις στο εκάστοτε τοπικό νόμισμα από τη διάθεση των εφοδίων της αμερικανικής βοήθειας, σε ειδικά τραπεζικά ιδρύματα που θα χρηματοδοτούσαν ιδιωτικές επενδύσεις, αντί τα ποσά αυτά να επενδύονται απευθείας από το δημόσιο. Ταυτόχρονα, έλπιζαν ότι οι χαμηλοί πραγματικοί μισθοί και οι "ρεαλιστικές" ισοτιμίες θα έκαναν ελκυστικές τις ευρωπαϊκές οικονομίες για τους Αμερικανούς επενδυτές.

Όμως, για τη μερική μόνο υλοποίηση των ελληνικών προγραμμάτων ανασυγκρότησης, δεν ευθύνονταν μόνο διεθνείς παράγοντες. Η κυριότερη αιτία πρέπει να αναζητηθεί στην εσωτερική διάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και στις αδυναμίες της οικονομικής του βάσης. Τα διαρθρωτικά προβλήματα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ενετάρθηκαν με τον εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος με τη σειρά του υπήρξε σύμπτωμα αυτών των προβλημάτων. Σε αυτές τις αδυναμίες, για παράδειγμα, οφείλεται το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν η ευρωπαϊκή χώρα που διέθεσε για την αγορά τροφίμων το υψηλότερο ποσοστό (47,2%) του μεριδίου της από τη βοήθεια σε συνάλλαγμα. Το ίδιο ποσοστό δαπάνησε μόνο μία άλλη χώρα, με ως τότε μόνιμα προβληματική γεωργία, η Ιρλανδία. Η

18. C. Meier, "Premises of the Recovery Program", στο *Le Plan Marshall et le relèvement économique de l'Europe*, o.p., σ. 25.

Ελλάδα υπήρξε επίσης η χώρα που χρησιμοποίησε το υψηλότερο ποσοστό των counter-part funds για την κάλυψη των ελλειμμάτων του δημόσιου προϋπολογισμού¹⁹.

Φαίνεται παράδοξο, αλλά είναι πραγματικότητα, ότι μόνο μετά την αποτυχία της Ανασυγκρότησης, η υπόθεση της οικονομικής και συγκεκριμένα της βιομηχανικής ανάπτυξης έγινε ευρύτερα δημοφιλής στην Ελλάδα και άρχισε να ενδιαφέρει την πλειονότητα του πληθυσμού και όχι μόνο τα κομματικά επιτελεία, τους ειδικούς τεχνικούς ή οικονομολόγους και τους διάφορους επιχειρηματίες που εμπλέκονταν στην υλοποίηση των προγραμμάτων αυτών. Αυτό οφειλόταν στην επιβράδυνση των δημόσιων αναπτυξιακών προγραμμάτων και της οικονομικής ανάπτυξης γενικότερα που επέφεραν τα σταθεροποιητικά προγράμματα, αφού η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν κάλυψε τόσο γρήγορα και στην έκταση που χρειαζόταν το κενό. Από τη στιγμή που τα σταθεροποιητικά προγράμματα δεν έφεραν την επιτάχυνση της αύξησης της οικονομίας, όπως υπόσχονταν οι εμπνευστές τους, θεωρήθηκαν αντιαναπτυξιακά. Και ανίστροφα, η χαλαρότερη δημοσιονομική, πιστωτική και εισοδηματική πολιτική θεωρήθηκε αναπτυξιακή. Με αυτό τον τρόπο το αίτημα για βιομηχανική ανάπτυξη έγινε δημοφιλές, αφού από την αναπτυξιακή διαδικασία αναμένονταν άμεσα εισοδηματικά οφέλη για όλους.

Η καταχρηστική, εν πολλοίς, ταύτιση χαλαρότερης δημοσιονομικής, πιστωτικής και εισοδηματικής πολιτικής με την αναπτυξιακή στρατηγική και η αντίστροφη ταύτιση σταθεροποιητικού προγράμματος και αντιαναπτυξιακού προσανατολισμού επικράτησαν σχετικά εύκολα. Αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στη χρονική στιγμή της εισαγωγής των σταθεροποιητικών προγραμμάτων στην Ελλάδα, τους εσωτερικούς και τους ξένους παράγοντες που τα υποστήριξαν καθώς και στον τρόπο με τον οποίο εκφράσθηκε αυτή η υποστήριξη.

Συγκεκριμένα, η ανάγκη για σταθεροποίηση της οικονομίας άρχισε να προβάλλεται εντονότερα μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, η διεξαγωγή του οποίου όχι μόνο ανέκοψε πραγματικά την ανασυγκρότηση, αλλά και προβαλόταν σαν η κύρια δικαιολογία για τις ανεπάρκειές της. Όταν λοιπόν η λήξη του πολέμου δεν άνοιξε το δρόμο στην επιτάχυνση της ανασυγκρότησης, αλλά στην καθήλωσή της στο όνομα της σταθεροποίησης, δεν ήταν δύσκολο στο πλαίσιο της συνήθους ελληνοκεντρικής αντίληψης του κόσμου η αλλαγή πορείας να εκληφθεί σαν εξαπάτηση από την πλευρά των Αμερικανών και απεμπόληση των εθνικών συμφερόντων από τη μεριά των Ελλήνων κυβερνήσεων²⁰. Μόνο αν πάρουμε υπόψη μας αυτή τη διάσταση μπορούμε να κατανοήσουμε τη γενική και συχνά λυσσαλέα κριτική που δέχθηκε η έκθεση Βάρβαρέσου, ο οποίος συνέστησε έναν αναπροσανατολισμό της αναπτυξιακής στρατηγικής με εγκατάλειψη της άμεσης εκβιομηχάνισης. Η έκθεση επιβεβαίωνε τις υποψίες των αντιπάλων του ελληνικού αστισμού και της συμμαχίας του με τις ΗΠΑ, όπως οι κομμουνιστές, και άφηνε εκτεθειμένους πολιτικά όσους πίστεψαν ή διακήρυξαν ότι ο φιλοδυτικός προσανατολισμός ήταν το τίμημα για καλύτερες μέρες που θα έρχονταν με την υλοποίηση των προγραμμάτων ανασυγκρότησης.

19. G. Bossuat, *o.p.*, σ. 144-5, 165

20. Η Ελληνοκεντρική ερμηνεία δεν είναι αποκλειστικότητα των Ελλήνων, των σύγχρονων με τα γεγονότα και των ιστορικών, αλλά παρατηρείται και σε ορισμένους ξένους μελετητές που γράφουν "εθνικές" μονογραφίες, π.χ. ο I. Wittner, *American Intervention in Greece, 1943-1949*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 185 κ.ε., 264.

Εξ άλλου το γεγονός ότι τις αμερικανικές συστάσεις για περιοριστική βραχυπρόθεσμη πολιτική τις υιοθετούσαν και τις επαναλάμβαναν στη δική τους παρωχημένη γλώσσα, οι πιο συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις της χώρας βοηθούσε στο να χαρακτηρισθούν τα σταθεροποιητικά προγράμματα σαν μία εκδήλωση πολιτικής αντίδρασης και καθιστούσε τα προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης δημοφιλή στους αντιπάλους των δυνάμεων αυτών. Δεν γνωρίζουμε, αν οι περισσότεροι Έλληνες κατανόησαν τη σημασία των εσωτερικών εξελίξεων στις ΗΠΑ και της διεθνούς συγκυρίας του 1950 για το ύψος και την κατεύθυνση της αμερικανικής βοήθειας. Ασφαλώς όμως, πολλοί θα άκουσαν τη νουθεσία του βασιλικού διαγγέλματος της Πρωτοχρονιάς του 1950 με το οποίο ο Αναξ ζητούσε από τους υπηκόους του "η βοήθεια αυτή να μη μας κακοουνηθεί" και θα τη συνεδύασαν με τις συστάσεις των ιθυνόντων της αμερικανικής αποστολής να "εξασφαλισθή σταθερότης εις τας τιμάς και τους μισθούς". Σε αντίθεση με αυτές τις συντηρητικές προτροπές ο βενιζελογενής πρωθυπουργός Αλέξανδρος Διομήδης, στο δικό του διάγγελμα, φαινόταν ότι εξακολούθησε να πιστεύει σε ευαίωνες αναπτυξιακές προοπτικές²¹.

Ο λόγος περί εισοδηματικής σταθερότητας επαναλαμβανόμενος σε διαφορετικούς τόνους από την κορυφή της πολιτείας και τους ξένους πάτρωνές της, κατά τις μεγάλες ευκαιρίες, ως τους μικρότερους εργοδότες, στην καθημερινή ζωή, δεν μπορούσε παρά να γίνει δεκτός σαν εμπαιγμός ή απειλή κατά των προσδοκίων τους για μια καλύτερη ζωή, από ευρείες κοινωνικές κατηγορίες των πόλεων καθώς και από τους αγρότες. Οι μισθωτοί κυρίως, αλλά και πολλοί έμποροι και επαγγελματίες, δεν είχαν ακόμα ανακάμψει από την υποβάθμιση στην οποία περιήλθαν με τη ριζική ανακατανομή του εισοδήματος στην κατοχική περίοδο. Παρόμοια οι αγρότες, που ακόμα και αν αρκετοί από αυτούς επιβίωσαν σχετικά άνετα από αυτή την πρώτη περίοδο δοκιμασίας, υπέστησαν τις συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων, των αναγκαστικών μετακινήσεων των πληθυσμών και τον ανταγωνισμό από τις εισαγωγές τροφίμων της αμερικανικής βοήθειας. Εξ ίσου αρνητικά πρέπει να αντιδρούσαν αυτές οι κοινωνικές ομάδες στις εξαγγελίες για προνομιακή χρηματοδότηση της λεγόμενης "ιδιωτικής πρωτοβουλίας",²² γιατί γνώριζαν ότι δεν τους αφορούσαν και διαισθάνονταν ότι παγίωναν τις κρατούσες κοινωνικές ισορροπίες.

Μέσα σε αυτό το οικονομικό και πολιτικό κλίμα, το αίτημα της ανασυγκρότησης και μετά το 1953 της οικονομικής ανάπτυξης έγινε ένας από τους κύριους τόπους πάνω στους οποίους πραγματοποιούνταν η πολιτική σύγκλιση των δυνάμεων του Κέντρου και της Αριστεράς, σε αντιπαράθεση με τις πολιτικές των κομμάτων της Δεξιάς και των ξένων συμμάχων. Η σύγκλιση αυτή και η υπολανθάνουσα ταύτιση αναπτυξιακής και χαλαρότερης βραχυπρόθεσμης πολιτικής-δημοοικονομικής, εισοδηματικής και πιστωτικής - ξεπέρασε την πολιτική καμπή του 1967 και επιβιώνει ως τις μέρες μας, με φθίνουσα όμως ισχύ. Η μείωση της ισχύος του αναπτυξιακού μύθου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι το περιεχόμενο της ανάπτυξης μεταβλήθηκε και ο τριτογενής τομέας εκτοπίζει όλο και

21. Βλέπε το κείμενο των διαπραγμάτων των Παύλου Α', Π. Πορτερ και Αλ. Διομήδη στο φύλλο της εφημ. Το Βήμα της 1.1.1950.

22. Η χρηματοδότηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων άρχισε δύναμη της σύμβασης της 29.12.1949 και ανακινήθηκε από τον τύπο ταυτόχρονα με τις ειδήσεις για την επαγγελματική περικοπή του προγράμματος ανασυγκρότησης και τις συστάσεις για εισοδηματική λιτότητα, βλ. ειδηρογραφία στον τύπο της εποχής π.χ. εφημ. Το Βήμα 3, 5.1.1950 κ.ε.

περισσότερο τη βιομηχανία όχι μόνο από το κέντρο των σχεδιασμών, αυτό είχε ήδη πραγματοποιηθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, αλλά και από το κέντρο του κοινωνικού αιτήματος περί ανάπτυξης. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, μάλιστα, στο όνομα άλλων κοινωνικών αιτημάτων και κυρίως της διαφύλαξης της οικολογικής ισορροπίας, πλήθαιναν οι περιπτώσεις ευρείας κοινωνικής αντίθεσης σε προτάσεις που άλλοτε θα θεωρούνταν ομόφωνα αναπτυξιακές. Πίσω όμως από αυτή την πρωτοεμφανιζόμενη οικολογική ευαισθησία καλύπτεται πολύ συχνά μία οικονομική προοπτική προσανατολισμένη προς την ανάπτυξη των τουριστικών δραστηριοτήτων. Η δημοτικότητα αυτών των οικονομικών δραστηριοτήτων οφείλεται στο γεγονός ότι τουρισμός, που προβλήθηκε αρχικά ως συμπληρωματικός και λιγότερο σαν εναλλακτικός τρόπος οικονομικής ανάπτυξης, κατέληξε σε έναν από τους κύριους οικονομικούς μηχανισμούς συντήρησης της εσωτερικής διάρθρωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και της παραμονής του στις χαμηλές βαθμίδες του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Δρα δηλαδή, με τον ίδιο τρόπο που λειτούργησαν σε άλλες εποχές εμπορικές καλλιέργειες, όπως η σταφίδα και ο καπνός. Η αποκατάσταση λοιπόν του παλαιού τρόπου λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας ήρε την κοινωνική συναίνεση που είχε διαμορφωθεί στην περίοδο της Ανασυγκρότησης για την αναγκαιότητα της οικονομικής ανάπτυξης με ριζικές διαρθρωτικές μεταβολές. Από την άλλη πλευρά με τις δεδομένες διαδικασίες διεθνοποίησης της οικονομικής δραστηριότητας στις οποίες έχει εμπλακεί η Ελλάδα, μία αυταρχική πολιτική επιβολής ενός πρότυπου οικονομικής οργάνωσης, αν δεν μπορεί ολότελα να αποκλεισθεί, είναι πάντως βέβαιο ότι δεν θα λειτουργήσει στην κατεύθυνση της ολοκλήρωσης των δομών της ελληνικής οικονομίας με την ανάπτυξη της εσωτερικής βιομηχανικής βάσης.